

ПОГЛЯД НА ПОЧАТКИ ХРИСТИНСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНИ (до концепції О.А. Паменицької)

Статтю присвячено аналізу концепції О.А. Паменицької щодо походження та розвитку скельної церковної архітектури басейну Дністра. Особливу увагу приділено аналізу матеріалів Бакотського монастиря.

Середнє Подністров'я є одним із найперспективніших регіонів України для спелеоархеологічного вивчення. Дослідження останніх років дають змогу стверджувати про антропогенне використання печерних утворень у ранньому плейстоцені, яке набуває наймасовішого характеру у середньовічну добу, коли, крім активного створення штучних підземель, «використовуються практично всі доступні печери і гроти» (Рідуш 2000а, с. 13).

Найбільша кількість підземних пам'яток середньовічної доби у басейні середнього Дністра мала культове призначення. Це каплиці, церкви, келії ченців-анахоретів, монастирі та пустельні, поява яких була зумовлена східнохристиянською традицією печерного чернецтва, а їх кількість у регіоні Подністров'я сягає 100 об'єктів. Незважаючи на широке розповсюдження цих пам'яток, до початку 90-х рр. ХХ ст. археологічно дослідженими були лише скельний храм у с. Буша Ям-пільського р-ну Вінницької обл. (Антонович 1886; Винокур 1991; 1994; Формозов 1994; Забашта 1995) та печерний монастир у с. Бакота Староушицького р-ну Хмельницької обл. (Антонович 1886; Винокур, Горішний 1994), хронологічний проміжок між вивченням яких становить майже сто років. Лише в останнє десятиліття ХХ ст. завдяки роботі В.С. Артюха, І.С. Винокура, М.С. Бандрівського, В.А. Захар'єва, Р.В. Забашти, Л.Г. Мацкевого, Б.Т. Рідуша, М.Ф. Рожка та інших дослідників у регіоні детально обстежено десятки об'єктів, фрагментарно згаданих у літературі ХІХ ст., та відкрито нові пам'ятки (Артюх 1995; 1998; Винокур, Горішний 1994; Винокур 1994; Бандрівський 1992; 1995; Захар'єв 1997; Захар'єв, Рідуш 1998; Мацкевий 1991; 1993; 1998; Рідуш 1997; 1999; 2000; 2000а; 2002; Рідуш, Нечитайло 1999; Рожко 1995; 1996; 1998).

Зазначені дослідження скельної християнської архітектури Наддністрянщини є першим серйозним кроком у вивченні цього феномену, етапом нагромадження інформації. Нез'ясованими залишаються питання щодо хронології, типології, культурно-історичних умов виникнення та розвитку скельної церковної архітектури По-

дністров'я. У цьому контексті особливо цікавими є дослідження київської дослідниці О.А. Паменицької. Концепцію походження монастирів Наддністрянщини авторка виклала на сторінках збірників наукових статей та у монографії, присвяченій культовій архітектурі Кам'янець-Подільського (Plamenitkaia, Plamenitkaia 1997; Паменицька 2000; 2001, с. 16—18).

За О.А. Паменицькою, населення басейну Дністра пізнало християнство досить рано, оскільки проживало в «контактній зоні між праслов'янським і антично-християнським світом» і зазнавало сильних впливів Західноримської імперії. Як свідченням цього, на думку дослідниці, була дислокація римських військових формувань на лівобережжі Дністра. «Численні скарби римських монет на Поділлі, рештки ліній оборонних валів, що в цих землях зуть «Траяновими», знахідки предметів римського військового побуту слугують ґрунтом для історичної версії про перебування римлян на лівобережжі Дністра» (Паменицька 2000, с. 145; Паменицька 2001).

Крім того, у численних публікаціях авторка стверджує, що Замковий міст Кам'янець-Подільського було зведено у II ст. н. е. римськими легіонерами (див., напр.: Паменицька Є., Паменицька 1992; Паменицька 1993). Дискусія О.А. Паменицької та І.С. Винокура, М.Б. Петрова, А.О. Задорожнюка з приводу атрибуції та датування мосту триває, адже згадані вчені датують появу мосту пізньосередньовічним часом (Винокур 1993; Винокур, Петров 1996). Окремі тези, обстоювані авторкою, дивують і без ознайомлення з історією мостобудування у Кам'янці-Подільському. Скарби римських монет і Траянові вали — досить хиткий ґрунт для тверджень про римську присутність у певному ареалі. До того ж, звідки взялися предмети «римського військового побуту», де їх було знайдено і де опубліковано, авторка не згадує.

Римську концепцію походження Кам'янець-Подільського переконаливо розкритикували науковці місцевого університету, тому ми розглянемо лише погляди О.А. Паменицької на явище скельної церковної архітектури, яке вона намагається пояснити, спираючись на «римську» теорію.

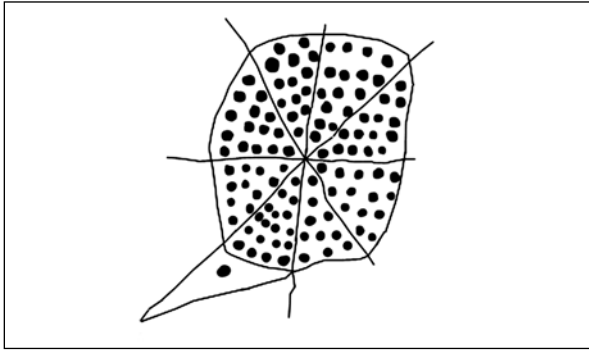

Рис. 1. Календар із грота Венери, за Б.Т. Рідушем

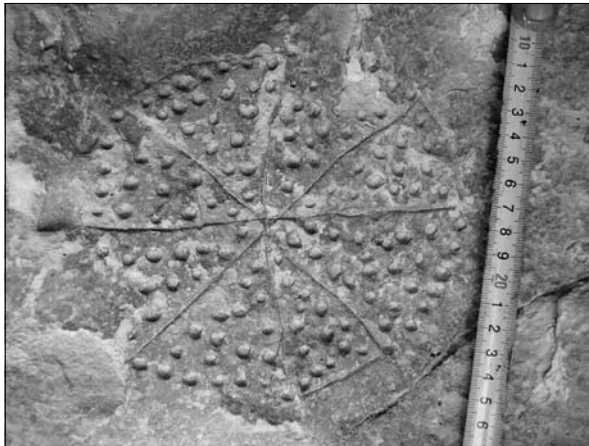

Рис. 2. Петрогліфи із печери № 7 нагорянського комп-

«Не викликає сумнівів, що Середня Наддністрянщина раніше північних територій увійшла в контакт з християнським світом. Саме тут знаходиться група скельних монастирів, походження яких пов'язане із зародковим етапом християнізації Русі, що вірогідно сягає апостольського періоду. Свідченням цього є еволюція обряду черняхівських племен і створення підземних некрополів» (Пламеницька 2000, с. 146). Цей блискучий пасаж, безперечно, викликає патріотичні почуття, проте взаємозв'язок «черняхівців» і підземної архітектури так і залишається за завісою таємниці.

Як доказ раннього походження підземної архітектури регіону О.А. Пламеницька наводить цитату з праці К. Багрянородного «Про управління імперією»: «...по цей бік Дністра, у краї оберненому до Болгарії, біля переправ через цю ріку є порожні фортеці <...> Посеред самих споруд стародавніх фортець є деякі ознаки церков та хрести, висічені у пісковикі, тому дехто зберігає переказ, що колись ромеї мали там поселення» (Багрянородний 1989, с. 157). Ототожнення досліджуваної групи об'єктів із вищенаведеною цитатою не можна ні підтвердити, ні заперечити. З одного боку в регіоні не зафіксовано пам'яток, однозначно датованих

часом, раніше XI ст. Проте виявлені в печерних пам'ятках Стінка (Артюх 1995; 1998), Непорогове (Рідуш 2000), Стіна (Нечитайло 2000), Жванець (Нечитайло 2002), Нагоряни, Оксанів-ка (Нечитайло 2003) християнські петрогліфи за аналогіями з Болгарії та Румунії датуються в межах VIII—XI ст. (Атанасов 1993, с. 132—134; Бандрівський 1987), що дає змогу припустити порівняно ранню появу печерної церковної архітектури на Дністрі. Однак чи є достатньо підстав пов'язувати згадку в писемному джерелі з виявленими на окремих об'єктах петрогліфами? Датування наскельних зображень доволі складна проблема і має розв'язуватися в кожному випадку окремо. Печерні приміщення — тривкі до руйнувань об'єкти, що використовувались протягом досить тривалого часу, тому на їх стінах могли зберегтися петрогліфи різних хронологічних періодів, виконані у схожій стилістичній манері. Наприклад, техніка нанесення рисунка за допомогою просвердлених лунок, відома у наскельному мистецтві з часів палеоліту (Ефименко 1953), у Подністров'ї з'явилася в енеоліті (Нечитайло 2003а, с. 238—239) й зберегла популярність до XVIII ст. (Рідуш, Нечитайло 1999). Стилiстика зображення також буває оманливою. У 1999 р. Б.Т. Рідуш знайшов неподалік основного печерного комплексу в с. Нагоряни печеру з петрогліфами, які були попередньо датовані ним добою палеоліту, бронзи, раннього заліза та середньовіччя (Рідуш 2002). З-поміж інших петрогліфів привертає увагу «восьмикутник з округлими кутами, розбитий на вісім секторів, помережених всередині цятками. Подібні зображення відомі із декількох країн Європи (Болгарія, Франція та ін.) і вважаються однією із систем запису інтервалів часу. Зокрема для Болгарії подібне зображення вважається однією із форм сонячного календаря та датується енеолітичним часом» (Рідуш 2002, с. 113, рис. 3) (рис. 1). Аналогічні зображення були виявлені нами під час обстеження основного комплексу Нагорян, зокрема ліворуч від вхідної частини печери № 7 (рис. 2), та близький за іконографією петрогліф біля печери № 4. У попередніх публікаціях було висловлено припущення щодо раннього датування подібних петрогліфів (епоха бронзи) (Нечитайло 2003а, с. 238, рис. 1). Знахідка 2003 р. дала змогу переглянути попередні позиції стосовно датування «календарів» із нагорянських печер. Подібний рисунок було накреслено на стіні видовбаної ніші східної орієнтації культового призначення (третій ярус, комплекс № 1), що, без сумніву, стосується часу існування в печерах християнського монастиря. Вісім секторів, на які поділено фігури з лунками, під час уважнішого вивчення виявились звичайним «лапчас-

тим» (корсунським) хрестом — однією із найпоширеніших форм цього християнського символу. Отже, на сьогодні маємо більше аргументів на користь середньовічного походження зображень із Нагор'ян. Незважаючи на можливе пізнє виникнення календарів, вони є надзвичайно цікавими пам'ятками, що потребують окремого вивчення.

Згодом О.А. Пламеницька оприлюднила такі цікаві факти: «У Середній Наддністрянщині відомо 42 скельних монастирі. Цей регіон за кількістю скельних комплексів є найбільшим в Європі» (Пламеницька 2000, с. 146). Звідки взято цифру 42 — достеменно не відомо, на джерело авторка не посилається. Приблизно таку саму кількість печерних чернечих осередків — 45 — називав Василь Карпович (Богдан Януш) у розвідці «Скельний монастир у Розгірчі», проте лише для території Галичини (Карпович 1930). Для Середнього Подністров'я дослідники називають вдвічі більшу кількість культових християнських підземних пам'яток (Рідуш 2000а, с. 46), але незважаючи на це, немає підстав вважати цей регіон найбільшим у Європі. Лише у Південно-Західному Криму налічується понад 1000 зразків скельної архітектури, переважна більшість яких пов'язана з християнськими старожитностями півострова (Могаричев 1997, с. 3), у Добруджі (Болгарія) — близько 100 (Атанасов 1990, с. 5).

Отже, оскільки «Генезу, архітектурну типологію та морфологію цих комплексів практично не досліджено», зарано погоджуватись із дослідниками, які вважають, що «вони (монастирі. — П. Н.) утворювали мережу місіонерських християнських центрів, діяльність яких підготувала християнізацію слов'ян» (Пламеницька 2000, с. 146), навіть якщо це твердження підкріплене таким вагомим аргументом: «Монастирі розміщені на середній відстані одноденного переходу 15—25 км» (Пламеницька 2000, с. 146). По-перше, сітка розміщення пам'яток не настільки щільна, а по-друге, печерні монастирі, скити, пустельні, церкви та каплиці не створювались за єдиним планом одночасно. Часто неподалік розташовані абсолютно різночасові об'єкти. За О.А. Пламеницькою, більшість скельних монастирів «функціонували ще за язичницьких часів і використовувались гето-даками та сарматами для поховань» (!?) (Пламеницька 2000, с. 146), але в яких печерах Подністров'я було знайдено ці уні-кальні поховання, авторка, на жаль, не зазначила. З доступної літератури подібні релікти в дністровських печерах нам не відомі.

Головну увагу авторка зосереджує на аналізі Бакотського печерного монастиря, що археологічно досліджувався під керівництвом В.Б. Антоновича та Ю.Й. Сецінського (Антонович

1886; Сецинский 1891; 1892), монастир також вивчав І.С. Винокур (Винокур, Горішний 1994). Стисло зупинимося на результатах досліджень попередників О.А. Пламеницької.

Перше археологічне обстеження пам'ятки було проведено 1883 р. В.Б. Антоновичем. Спільно з колегою та майбутньою дружиною К.М. Мельник професор оглянув кілька природних та штучних підземель на лівому березі Дністра. Результатом подорожі стала невелика наукова розвідка «О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии», опублікована в працях VI Археологічного з'їзду в Одесі (Антонович 1886). Вчений обстежив «равликоподібну» печеру на вершині гори Білої поблизу с. Бакота, в нижньому оберті якої знайшов дві висічені в скелі келії. У 1889 р. єпископ Подільський та Брацлавський Димитрій відвідав Бакоту і виголосив промову на вершині гори Білої, де було знайдено «равликоподібну» печеру та келії. У промові єпископ приділив велику увагу старожитностям Бакоти, зокрема печерному монастирю, і висловив припущення, що центральний комплекс із печерами на той час поховано під насипами (Сулковский 1892, с. 701—702). Місцеві селяни під впливом промови на чолі з бакотським священником Є. Праницьким розпочали розкопки в урочищі Монастирище на скельному майданчику навпроти північного краю гори Білої, там, де її омиває Дністер. На висоті 45 сажень від тогочасного рівня ріки селяни натрапили на рештки штучної стіни, зведеної на невеликому виступі гори. У чотирьох сажнях у північному напрямку було знайдено майданчик, обмежений природними стінами зі сходу та півдня. У південній стіні було розчищено поховальні ніші, у східній — дві печери коридорного типу з нішами культового та поховального призначення. Біля однієї із печер було знайдено написи: «Благослови Христос Григория ігумена давшего силу Святому Михайлу» та «Григорий воздвиг место се». Під час земляних робіт селяни виявили рештки трухлявого дерева, іржаве залізо, людські кістки (Сецинский 1891).

Того ж року місцевий поміщик К. Шиманський звернувся до Імператорської Археологічної Комісії із проханням провести кваліфіковані розкопки монастиря. Тоді самовільні дослідження селян було припинено, а роботи на пам'ятці очолив В.Б. Антонович. 1891 р. під керівництвом професора та Ю.Й. Сецінського було розчищено третю печеру, коридор та знайдено рештки скельної церкви із залишками фрескового живопису (Сецинский 1891, с. 6—9). Наступного року дослідження було продовжено, проте нових печер учені не виявили. Натомість було розчищено майданчик перед печерами, де було виявлено речі культового призначення,

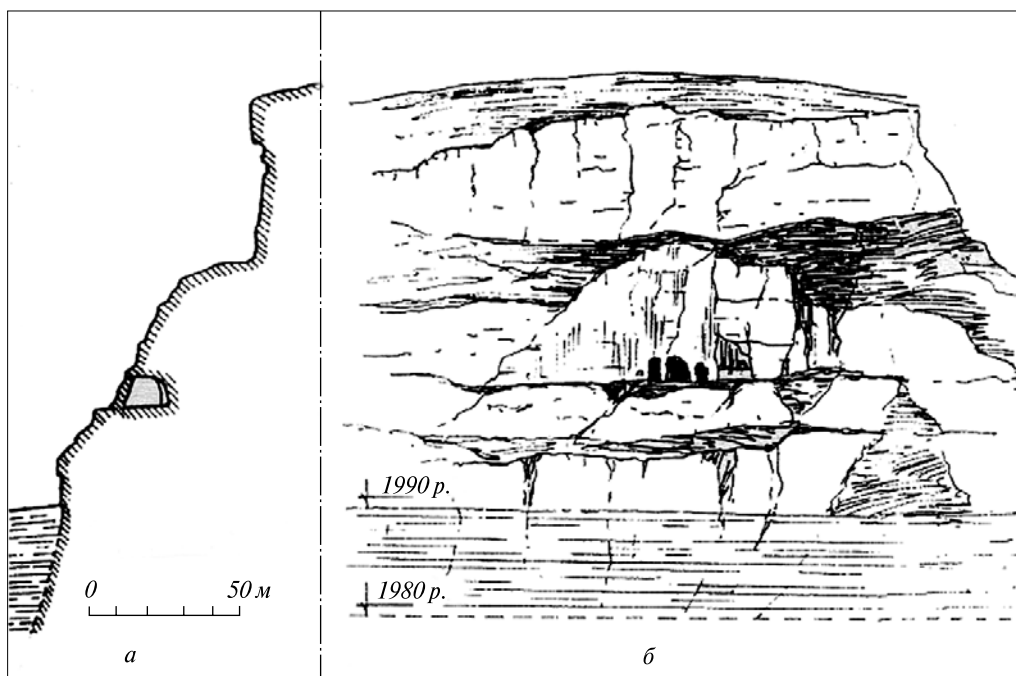

Рис. 3. Бакотський печерний монастир, за О.А. Пламеницькою: а — переріз гори Білої, б — загальний вигляд будови

військового озброєння й спорядження (Сецинський 1892).

До матеріалів розкопок Антоновича—Сецинського повернулись через століття.

У монографії І.С. Винокура та П.А. Горішнього «Бакота. Столиця давньоруського Пониззя» печерному монастирю присвячено окремий розділ. Автори вважають, що монастир існував у XI—XV ст. і був зруйнований у 30-х рр. XV ст. під час литовсько-польської боротьби за Поділля. Можливо, саме цим часом слід датувати предмети озброєння (наконечники стріл і списів, меч та кинджал).

Архітектурні елементи у печерах та поблизу них (поховальні ніші, кам'яна лежанка) дають змогу стверджувати про існування в них келій та підземного монастирського некрополя. За виявленими у стінах пазами було відтворено дерев'яну прибудову біля печер, завдяки якій можна було дістатися до поховальних ніш, висічених на висоті 4,5 м від скельної підлоги майданчика (Винокур, Горішний 1994, с. 200). Про можливість існування дерев'яної прибудови зазначав ще Ю.Й. Сецинський (Сецинский 1891а, с. 221).

Між двома печерами, відкритими у 1889 р., було знайдено рештки невеликого, майже квадратного приміщення з уцілілими — східною та південною — стінами завдовжки 4 м кожна. Крім того, було помічено, що кімната мала виходи як на захід (до майданчика), так і на північ — до печер. Під час розчистки у цьому місці було виявлено брили каменю з рештками фрескового живопису. На думку Ю.Й. Сецинського, ця

кімната слугувала ченцям за церкву і була центральним місцем на цьому майданчику (Сецинський 1891, с. 6), з чим згодом погодились І.С. Винокур та П.А. Горішний (Винокур, Горішний 1994, с. 201). Проте висновки вчених були піддані сумніву у працях О.А. Пламеницької.

Дослідниця подає власну картину реконструкції ансамблю печерного монастиря в Бакоті. «Вхід до монастиря був на вершині гори і двома закрутами спірального коридору — колодязя спускався у нижній рівень, де знаходились церква, усипальниці й келії» (Пламеницька 2000, с. 148). Насправді довжина двох обертів «равликоподібної» печери, яку обстежував В.Б. Антонович 1883 р., становить не більше 8 м, і вона жодним чином не сполучається з основним комплексом. Відстань між двома келіями на вершині гори Білої та центральним монастирським ансамблем становить близько 70 м. Це добре видно на схематичному перерізі гори, який публікує дослідниця (рис. 3) (Пламеницька 2000, с. 147, рис. 1, а). Як співвіднести реалії, відображені на схемі, та твердження О.А. Пламеницької щодо сполучення «равликоподібної» печери на вершині гори та основного комплексу монастиря?

«Головну частину комплексу становила двоярусна тринавова церква св. Михаїла.... Нижній ярус після руйнації скелі на висоту 4-ох метрів закрито підпірним муром, спорудженим 1893 р. Верхній зберігся лише у східній вівтарній частині, де досі наявні сліди первісної планування структури споруди. Нави розділялись вирубанними у скелі стовпами» (Пламеницька 2000,

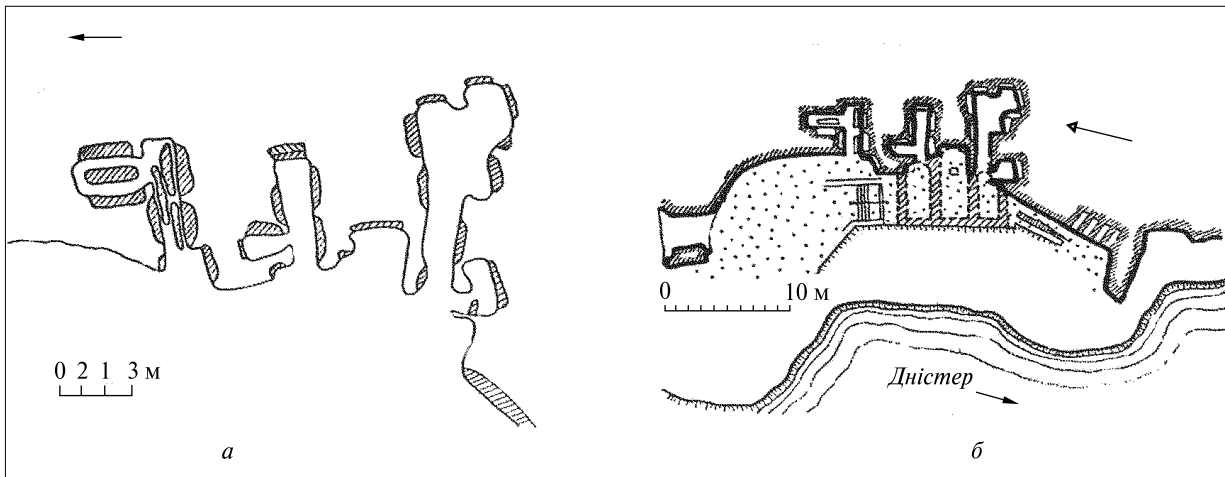

Рис. 4. Бакотський монастир: а — план, за І.С. Винокуром; б — план та уявна реконструкція печерного храму в с. Бакота, за О.А. Пламеницькою

с. 148). Центральна нава закінчувалась арковою нішею головного віктаря, а бічні з'єднувались отворами з печерами-усипальницями. Дерев'яна прибудова біля келій та пази у скелі, на думку О.А. Пламеницької, пізні й були зведені за кілька століть після обвалу скелі й поховання печер монастиря під насипами, а саме — у XIX ст., тому вона й не може погодитися з реконструкцією І.С. Винокура. Насправді, на переконання дослідниці, храм був повністю вирубаним у скелі, мав надзвичайно прогресивну на той час тринавову структуру, яка відповідала зразкам київських Михайлівських храмів у Видубицькому та Золотоверхому монастирях (Пламеницька 2000, с. 148—149, рис. 3) (рис. 4, а).

Подібний революційний підхід до розв'язання проблем печерно-церковної архітектури Подністров'я утішає, проте, на жаль, не ґрунтується на знанні матеріалу навіть конкретно взятої пам'ятки. Якщо уважно вчитатись в описи результатів робіт і обставин відкриття печер наприкінці XIX ст., версія про тринавовий, двоярусний, повністю висічений у скелі храм просто не з'явиться. Щодо двоярусності, то якби нижній ярус існував, його б обов'язково згадав у звітах та публікаціях Ю.Й. Сецінський. Натомість під час робіт 1889, 1891—1892 рр., крім трьох печер-коридорів та скельної церкви, жодних інших приміщень виявлено не було. Для чого було ховати печери за кам'яним муром, а тим більше, не згадувати у публікаціях? Припущення щодо тринавової структури Бакотського храму привабливе, однак не має реального підґрунтя. Вхідні частини до печер, які, за О.А. Пламеницькою, мали з'єднуватися з навами центрального храму й були їх продовженням, дбайливо підтесані, окремі мають сліди дверних дерев'яних рам. Крім того, якби церкву печерного монастиря було повністю висічено в скелі, а потім зруйновано, природно, що під час розко-

пок було б виявлено її кам'яні рештки як на майданчику перед печерами, так і на вертикальній поверхні каньйону — досить «стерильній» і позбавленій будь-яких виступів, які можна було б потрактувати як рештки нав чи склепінь. Великої кількості скельної породи на привхідному майданчику дослідники також не зафіксували, а ось решток зотлілого дерева було виявлено багато (Сецінський 1891, с. 4).

Сумніви дослідниці щодо існування дерев'яної прибудови в системі первісної планувальної структури монастиря — безпідставні, адже пази, на основі яких було зроблено реконструкцію І.С. Винокура, було відкрито ще Ю.Й. Сецінським та В.Б. Антоновичем. Без допоміжного майданчика розміщення поховальних ніш у південній стіні на такій висоті (4,5 м) було б недоцільним. Очевидно, прибудову XIX ст., яку О.А. Пламеницька бачила на фото, було зведено на основі вже існуючих пазів. Рештки дерева, виявлені під час відкриття печер, є додатковим доказом на користь автентичності дерев'яної конструкції та її синхронізації із ансамблем монастиря. У давньоруській та пізньосередньовічній печерній церковній архітектурі Подністров'я поєднання печерних та скельних приміщень із дерев'яними конструкціями було надзвичайно популярним і становило певну будівельну традицію. У Верхньому Подністров'ї це пам'ятки Бубнище, Тустань, Урич, Підкамін, досліджені М.Ф. Рожком (Рожко 1996; 1998). У Середньому Подністров'ї це Непоротове (Галиця), Нагоряни, Оксанівка, Буша. Фактично кожен чернечий комплекс, що налічує понад три приміщення, у Подністров'ї поєднує скельно-печерні та дерев'яні приміщення, зведені на основі гнізд-врубів, до яких слід віднести й дійсно унікальний Бакотський ансамбль. Це один із небагатьох монастирів, що створювався за єдиним будівельним

планом, на що вказує цілісна архітектурна композиція та метрологічна основа комплексу (згідно із замірами О.А. Пламеницької, розміри окремих приміщень мають у своїй основі давньоруську метрологічну систему (Пламеницька 2000, с. 148—149)). В архітектурі інших печерних монастирів (Нагоряни, Лядова, Оксанівка, Непоротове (Галиця)) не простежено генеральної планувальної лінії і очевидними є кілька періодів доопрацювання та переробки скельних приміщень. Це пояснюється не лише кількарізним використанням підземель, а й відсутністю будь-якої планувальної структури. Традиційно монастирі не лише у Подністров'ї, але й в інших регіонах (Подніпров'я, Крим, Грузія, Кападокія, Балкани) створювались хаотично, коли біля печери засновника — ченця-анакорета — починали вирубувати келії його учні та послідовники. Цілісна планувальна структура, створення приміщень за єдиною метрологічною системою, нарешті фрески, які поки що в жодному іншому печерному монастирі регіону не знайдено, можуть свідчити про створення Бакотського монастиря на ктиторські жертви місцевого феодала. Незвичайною для печерних комплексів Подністров'я є наявність у монастирі численних поховальних ніш — 19 (лише у скельній підлозі). Так, не враховуючи пам'ятки Молдавії, на території Подністров'я, окрім Бакоти, нам відомо лише

два поховання у скельній підлозі — у Підкамені (Рожко 1998, с. 118). Ще однією визначальною рисою Бакоти є невелика кількість петрогліфів у приміщеннях та поблизу них. Наприклад, у Нагорянському печерному монастирі зафіксовано кілька сотень петрогліфів для 15 відомих нам печер комплексу, а гіпотетично їх може бути близько 1000. Проте виявлені давньоруські написи з Бакоти є вирішальними артефактами у датуванні печерного ансамблю. Напис «Благослови Христос Григорія игумена, давшего силу святому Михаилу» академік М.М. Тихомиров під час відвідин монастиря у 1962 р. датував кінцем XI — початком XII ст. (Винокур, Горішний 1994, с. 201). Це єдиний комплекс у регіоні, який досить чітко датується за палеографією, а не за археологічним матеріалом. Безперечно, Бакотський печерний монастир — унікальна пам'ятка, інформативність якої лише збільшиться під час нових досліджень. Церковно-печерні пам'ятки Подністров'я, які мають величезний потенціал для подальшого вивчення (петрогліфи, архітек-турні особливості приміщень, поховальний обряд, археологічний матеріал) — прекрасне підґрунтя для з'ясування питань християнізації України, розвитку чернечого руху, становлення православ'я, середньовічного світогляду, але за умови, якщо в основу теорій будуть покладені факти, а не сумнівні гіпотези.

- Антонович В.Б.* О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии: Тр. VI АС. — Одесса, 1886. — Т. 1. — С. 86—102.
- Артюх В.С.* Робота на печерних пам'ятках Дністровського каньйону // Матеріали ІХ Подільської істор.-краєзн. конф. — Кам'янець-Подільський, 1995. — С. 138—141.
- Артюх В., Сиряміна Н.* Давньохристиянський печерний храм у с. Стінка Тернопільської області // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовиду»: Матеріали наук. конф. (8—9 жовтня 1998 р., Гримаїлів). — Львів, 1998. — С. 111—112.
- Атанасов Г.Г.* Скални монашески обители в Добруджа (IV—XIV вв.): Автореф. — София, 1990. — 18 с.
- Атанасов Г.* Ранносредневековни скални манастири по средното русло на сухоречието Канагьол (Дристра) в Добруджа // Известия на народния музей Варна. — 1993. — Кн. 29 (44). — С. 122—143.
- Бандрівський М.* Про петрогліфи Середнього Подністров'я // VII Подільська істор.-краєзн. конф. (секція археології): Тези доповідей. — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 60—61.
- Бандрівський М.* Сварожі лики (нарис). — Львів, 1992. — 104 с.
- Бандрівський М.* Схимницькі печери-келії на Рогатинщині // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Зб. тез повідомлень та доповідей наук. конф. — Львів, 2—3 лютого 1995 р. — Львів, 1995. — С. 11—13.
- Багрянородный Константин.* Об управлении империей. — М.: Наука, 1989. — 496 с.
- Винокур І.С.* До питання про вік Кам'янця-Подільського // Міжнарод. конф. з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 220—221.
- Винокур І.С.* Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія. — 1994. — № 3. — С. 123—135.
- Винокур І.С., Горішний П.А.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський: Центр політ.-істор.-ознавства, 1994. — 362 с.
- Винокур І., Петров М.* До початку історії Кам'янця-Подільського // Мappa mundi. — Львів, 1996. — С. 113—135.
- Ефименко П.П.* Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. — К., 1953. — 636 с.
- Захар'єв В.* Стародавня Русь на Дунаєвщині // Дивокрай. — Хмельницький, 1997. — С. 16—21.
- Захар'єв В.А., Рідуш Б.Т.* Археологічні та археоспелеологічні роботи на середній течії р. Ушиці на Поділлі // АБУ. — 1998. — С. 16.

- Забашта Р.* Скельний комплекс у с. Буші Вінницької області (до проблеми історичної інтерпретації археологічних матеріалів) // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Зб. тез повідомлень та доповідей наук. конф. Львів, 2—3 лютого 1995 р. — Львів, 1995. — С. 41—44.
- Карпович В.* Скальний монастир у Розгірчі // Записки чина св. Василя Великого. — Львів, 1930. — Т. 3. — С. 562—573.
- Маукевий Л.* Обстеження печерних порожнин на стику Передкарпаття і Поділля // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів: Світ, 1991. — С. 66—68.
- Маукевий Л.* Дослідження у печерних утворах Придністров'я в 1991—1992 рр. // Тези доп. XII Вінницької обл. істор.-краєзн. конф. — Вінниця, 1993. — С. 18—19.
- Маукевий Л.* Пам'ятки трипільського часу в скельних порожнинах Подністров'я // Міжнарод. археолог. конф. «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз» (до 120-річчя відкриття): Наук. матеріали (25—27 вересня 1998 р.). — Заліщики, 1998. — С. 50—54.
- Нечитайло П.О.* Дослідження печерного монастиря с. Стіна // Матеріали X Подільської істор.-краєзн. конф. — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 137—144.
- Нечитайло П.О.* Лапідарні написи Жванецької печери // Наук. зап. Спец. вип. Ч. 1. — К., 2002. — Т. 20. — С. 171—176.
- Нечитайло П.О.* Печерні монастирі-фортеці у Середньому Подністров'ї // Магістеріум. Археологічні студії. — К., 2003. — Вип. 11. — С. 75—82.
- Нечитайло П.О.* Нові знахідки петрогліфів у Середньому Подністров'ї // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2003а. — Вип. 2. — С. 235—240.
- Пламеницька Є., Пламеницька О.* Дако-римський період в історії Кам'янця-Подільського (до постановки проблеми) // II Міжнар. конф. «Проблеми і методики в історичній археології»: Тези. — Торонто; Львів, 1992. — С. 26—27.
- Пламеницька Є., Пламеницька О.* Нова концепція формування системи фортифікацій Кам'янця-Подільського в аспекті визначення віку міста // Фортифікація України: Міжнар. конф. з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 22—24.
- Пламеницька О.* Новий погляд на початки скельної християнської архітектури в Україні-Русі (скельні монастирі Наддністрянщини) // Українська Академія Мистецтва: Дослідн. та наук.-метод. праці. — К., 2000. — Вип. 7. — С. 144—151.
- Пламеницька О.А.* Християнські святині Кам'янця на Поділлі. — К., 2001. — 304 с.
- Рідуш Б.* Печерні монастирі Буковини // ПССІАЕ. — Чернівці, 1997. — Вип. 3. — С. 108—111.
- Рідуш Б., Нечитайло П.* Субоцький печерний монастир // ПССІАЕ. — Чернівці, 1999. — С. 188—193.
- Рідуш Б.* Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження // ПССІАЕ. — Чернівці, 2000. — Т. 1. — С. 108—127.
- Рідуш Б.* Печерні монастирі Подністров'я: проблеми дослідження та датування // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст.: Матер. міжнар. наук. конф. — Чернівці, 2000. — С. 46—51.
- Рідуш Б.Т.* Печери Середнього Подністров'я в історії населення регіону: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Чернівці, 2000а. — 20 с.
- Рідуш Б.* Нова пам'ятка первісного мистецтва з Нагорянського печерного комплексу // ПССІАЕ. — Чернівці, 2002. — Т. 1. — С. 106—114.
- Рожко М.* Проблеми вивчення наскельних споруд та методика їх дослідження // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Тези повідомл. та доп. наук. конф. Львів, 2—3 лютого 1995 р. — Львів, 1995. — С. 82—84.
- Рожко М.Ф.* Тустань — давньоруська наскельна фортеця. — К., 1996. — 240 с.
- Рожко М.Ф.* Скельні групи Медоборів та їх використання в минулому // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовиду»: Матер. наук. конф. (8—9 жовтня 1998 р., Грималів). — Львів, 1998. — С. 113—124.
- Сецинский Е.* Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакоте Ушицкого уезда // ПЕВ. — 1891. — № 46. — С. 1—9.
- Сецинский Е.* Материалы для истории православных монастырей Подольской епархии // ТПЕИСК. — 1891а. — Вып. 5. — 450 с.
- Сецинский Е.* Раскопки Бакотского монастырища в 1892 году // ПЕВ. — 1892. — № 39. — С. 706—708.
- Сулковский И.* Торжественное архиерейское служение в Бакоте 1 августа // ПЕВ. — 1892. — № 39. — С. 701—706.
- Формозов А.А.* Еще раз о наскальном барельефе у с. Буша в Поднестровье // Археологія. — 1994. — № 3.
- Plamenițkaia O., Plamenițkaia E.* Manastirile in stinca din zona Nistrului de Mijloc: cercetare in baza manastirii Mihailovca din s. Bakota (sfirsitul secolului al XI — lea — inceputul secolului al XV-lea) // Sud-Est, Chisinau, 1997. — № 4 (30). — P. 36—41.

Одержано 19.04.2005

П.О. Нечитайло

ВЗГЛЯД НА НАЧАЛО ХРИСТИАНСЬКОЇ АРХИТЕКТУРИ
УКРАЇНИ (к концепції О.А. Пламеницької)

В статті аналізуються роботи О.А. Пламеницької, посвящені пещерній церковній архітектурі басейна Дністра. Дискусійною, по мненню автора, являється гіпотеза дослідницьки о групі скальних монастирів регіону як о «місіонерському центрі, підготувавшем християнізацію славян». Часто тези О.А. Пламеницької не підкріплені джерелами, наприклад, об використанні печер регіону гето-даками і сарматами в якості некрополей. Значительне місце в роботах дослідницьки займає Бакотський пещерний монастир. Її спроба реконструкції ансамблю монастиря не згоджується з обставинами відкриття печер і нині існуючими архітектурними елементами об'єкта. В цілому рівень дослідності пещерно-церковних пам'яток регіону слідує признати недостаточним для масштабних висновків і обобщень.

P.O. Nechytailo

SIGHT AT THE BEGINNING OF CHRISTIAN ARCHITECTURE
OF UKRAINE (to O.A. Plamenytska's concept)

The article is devoted to some works of O.A. Plamenytska about cave church architecture of pool of Dniester, whos opinion about group of rock monasteries as the missionary center for the Slavs is debatable, in the author's opinion. Often, O.A. Plamenytska's theses are not supported by sources, as, for example about use of caves of region Heto-Dacian and Sarmatians as necropolei. The significant place in works of the scholar borrows Bakotski cave monastery. Her attempt to reconstruct of ensemble of a monastery is not coordinated with circumstances of opening of caves and nowadays existing architectural elements of object. As a whole it is necessary to recognize a level of study of cave-church monuments of region insufficient for scale conclusions and generalizations.

Книжковий огляд

Символ в релігії і філософії. Сб. науч. тр. — Севастополь: ЧП Арефьев, 2005. — 264 с.

У збірці наведено роботи колективу авторів з різних галузей науки (археології, історії, мистецтвознавства, філософії, релігієзнавства і політології) з актуальних питань історії релігії та розвитку її символіки з найдавніших часів до сьогодення. Для широкого широке кола читачів.

Матеріали наукової конференції археологів та краєзнавців. — Луганськ, 2005. — 236 с.

Упор.: *В.В. Рябих, Т.М. Клочко*, Луганський обласний краєзнавчий музей.

Збірку присвячено пам'яті Леонарда Веніаміновича Бедіна, який для багатьох краєзнавців, археологів Луганщини був наставником і вчителем. Десятки років він віддав вивченню пам'яток археології, історії краю. Вивчаючи історію краю, він по крихтах збирав матеріали, які стали основою для створення Свердловського краєзнавчого музею. Збірка наукових праць містить різні за змістом матеріали, підготовані археологами, краєзнавцями, музейними працівниками.

Тематика статей збірника різноманітна, як у свій час були різноманітні й інтереси Л.В. Бедіна. Можна висловити надію, що збірник наукових праць, присвячений пам'яті Леонарда Веніаміновича Бедіна, сприятиме розвитку краєзнавства та музейної справи в регіоні.

Історія українського селянства. Нариси у 2 т. — К.: Наук. думка, 2006. — 630 с.

Серед авторів: *В.К. Баран, К.П. Бунятян, Ю. Гошко, В.М. Даниленко, О.М. Мовчан, О.П. Моця* та ін.

Нариси узагальнюють дослідницьку роботу в галузі історії українського селянства, що здійснювалася в останні півтора десятиріччя. Зокрема, в книзі по-новому висвітлено такі важливі епохи в історії селянства, як доба Київської Русі, визвольна війна під проводом гетьмана Б. Хмельницького, українська революція початку ХХ ст. (I т.), суцільна колективізація сільського господарства та її політичні і соціально-економічні наслідки (II т.).

Археологія у Києво-Могилянській академії (англійською та українською мовами). — ВД «Академія», 2006

Збірка це результат плідної співпраці археологів з Національного університету «Києво-Могилянська академія», Інституту археології НАН України та Інституту класичної археології Техаського університету в Остіні. Двомовне видання «Археологія у Києво-Могилянській академії» почало формуватися у 2003 р. Тексти українською тут супроводжують резюме англійською і навпаки. Основна мета видання — поширити результати роботи археологів Києво-Могилянської академії, їх українських та іноземних колег, залучити до плідної дискусії щодо методів, підходів та наукових висновків, обговорити тему збереження культурного надбання.